

VALENT BOĖLAR NAZARYASI

Umida Gulshirin Rayhon
Nurxonova Rahmonaliyeva Mamasaidova
Yusuf qizi Murodali qizi Shavkatovna
Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti
Noorganika

Annontatsiya: Valentlik nazariyasi va tilshunoslik 1. Kimyoviy bog`lanish haqidagi ta'limot hozirgi kimyo fanining eng markaziy masalalaridan biridir. Kimyo fanida atomlarning tuzilishi haqidagi ta'limot kimyoviy bog`lanish tabiatini tushuntirib beradi. Atomning tashqi pog`onasida bittadan sakkiztagacha elektron bo`lishi mumkin.

Kalit so`z: elektron, ikki markazli, elektrostatik, orbitalari

Kimyoviy bog`lanish valent elektronlar hisobiga vujudga keladi. U uchta usul bilan amalga oshadi: 1) kivalent bog`lanish; 2) ionli bog`lanish; 3) metall bog`lanish. Elektron juftlar tufayli vujudga keladigan kimyoviy bog`lanish kivalent bog`lanish deyiladi. Bu ikki elektronli va ikki markazli (ikkita yadroni tutib turadi) bog`lanish sanaladi. Ionlar orasida elektrostatik tortishuv tufayli vujudga keladigan kimyoviy bog`lanish elektrovalent yoki ionli bog`lanish deyiladi. Ko`pchilik metallar atomlarining tashqi energetik pog`onasida elektronlar soni ko`p bo`lmaydi. Atomlar bir-biriga yaqinlashganda, kristal panjara hosil bo`lishi natijasida qo`shni atomlarning valent orbitalari bir-birini qoplaydi. Shuning uchun elektronlar bir orbitaldan boshqasiga bemalol o`tib, metall kristalidaga barcha atomlar orasida bog`lanish hosil qiladi. Ana shunday bog`lanish turi metall boglanish deyiladi.

Atomlar orasida kimyoviy bog`lanish hosil bo`lishida ishtirok etadigan elektronlar valent elektronlar sanaladi. Kimyoviy elementlarda atomdagi valent elektronlarining soni D.I.Mendeleyev elementlar davriy sistemasidagi guruh raqamiga teng keladi. Masalan, oltingugurt I guruhga mansub. Demak, oltingugurt atomida 16 elektron bo`lib, ulardan 6 tasi valent elektron hisoblanadi. har bir atomning valentligi mavjud. U elementlar atomlarining kimyoviy bog`lanishlar hosil qilish xu-susiyatidir. Valentlik berilgan atomning boshqa atomlar bilan birikkan kimyoviy bog`lanishlar soni sifatida aniqlanadi. 2. Kimyo fanida juda katta muvaffaqiyat qozongan valentlik nazariyasi tilshunoslikka ham asrimizning qirqinchi yillaridan boshlab tadbiiq etila boshlandi. Bu tushuncha tilshunoslikka ilk marta S.D.Katsnelson tomonidan 1948-yilda yozilgan "O grammaticheskoy kategorii" ("Vestnik LGU", 1948)33 asarida kiritildi. Shundan boshlab bu tushuncha tilshunoslikda mustahkam o`rin oddi. Valentlik atamasi lot. - valentia so`zidan olingan bo`lib, "quvvat", "kuch" degan ma'noni beradi. Bu atama kimyoda bir element atomining boshqa element atomi bilan bog`lanish xususiyatini ifodalash uchun qo`llanilsa, tilshunoslikda leksemaning boshqa leksema bilan boglanish qobiliyatini ifodalash uchun qo`llaniladi. Tilshunoslikda valentlik atamasi keng tarqalgan bo`lsa ham, lekin bu atama ostida xilma-xil tushunchalar ifodalandi.

G`arbiy Yevro`pa tilshunosligiga bog`lanishni ifodalash uchun bu atamani olib kirgan L.Tener uni faqat fe'lga nisbat berdi va valentlikni fe'l qo`shib olishi mumkin bo`lgan aktantlar miqdori sifatida belgiladi. L.Tener fe'llarni avalent (shaxssiz fe'llar), bir valentli (o`timsiz fe'llar: Ahmad uxlayapti), ikki valentli (o`timli fe'llar: Ahmad kitob o`qidi), uch valentli fe'llarga bo`ladi. Valentlikni bunday tushunish verbosentrik (har qanday gap asosida fe'l yotadi deb hisoblash) nazariyaning asosidir. Unda valentlik verbosentrik nazaridda mantiq ta'sirida kelib chiqqan bir, ikki, uch o`rinli predikatlarga teng keladi. Hozirgi tilshunoslikda predikat atamasi ostida faqat fe'l emas, balki otlar ham tushunilgani va predikatlar materialiga ko`ra fe'l

va ot predikatlarga bo'lingani kabi, valentlik ham so'z va tilning har qanday boshqa sath birliklarining boshqasi bilan birikish xususiyati deb tushunish keng tarqaldi. 3. Valentlik dastlab leksik birliklarga nisbatan (leksik valentlik) qo'llanilgan bo'lsa, keyingi davrlarda sintaktik birliklarga ham qo'llanila boshlandi (sintaktik valentlik).

Bundan tashqari shakliiy va mazmunii valentlik ham ajratila boshlandi. Bog'lanuvchi elementlardan qaysi biri biriktirib oluvchi, qaysi biri birikuvchi ekanlik belgisiga ko'ra faol valentlik va nofaol (passiv) valentlikka bo'lish odat tusiga kirmoqda. 4. Bundan tashqari lisoniy birliklar valentliklarning yuzaga chiqishl zarurligi yoki zaruriy emasligi belgisiga ko'ra majburiy (obligator) va fakultativ valentliklarga ham bo'linadi. Valentlikning bunday turga bo'linishi pozitsion sintaksisning ta'siri natijasidir. Valentlikni bu jihatdan o'rganish pozitsion sintaksisning rivoji uchun keng imkoniyat yaratadi. 5. Pozitsion sintaksis talqiniga muvofiq, gap tarkibida markaziy o'rin egallagan tayanch so'z, ya'ni predikat qator pozisiyalarga urin ochadi.

Bu pozisiyalardan ayrimlari gapning mazmunii-grammatik shakllanishi uchun to'ldirilishi zaruriy bo'lsa, boshqalari zaruriy bo'lmaydi. qo'shimcha axborot beradi. Masalan, Ahmad shkafdan kitob oldi gapida kitob so'zi zaruriy, shkaf so'zi esa fakultativ valentlikni to'ldirib kelgan birliklar sanaladi. Leksik valentliklarni bevosita yuzaga chiqishli so'z birikmalarini hosil qiladi. Kimyoviy bog'lanishning yuqorida sanab o'tilgan uch turi bo'lganidek, sintaktik birikmalar ham bog'lanish xususiyatiga ko'ra ikki turga bo'linadi: 1) teng bog'lanish; 2) tobe bog'lanish. Teng bog'lanish bog'lanuvchi elementlarning teng ta'siri asosida maydonga keladi. Tobe bog'lanishda esa bog'lanuvchilardan biri ikkinchisini o'z ta'siriga olib, biriktirib oladi. Shuning uchun ham biri hokim (biriktirib oluvchi), ikkinchisi tobe (biriktiruvchi) bo'ladi. Lisoniy birliklarning sintagmatik munosabatlarining bunday turlariga ajratilishida ham kimyo fanidagi elementlarning bog'lanish qonunlariga o'xshashlik ko'rinadi.

Modda tarkibining doimiyligi qonuni va tilshunoslik 1. Tarkibining doimiyligi qonuni kimyoning asosiy qonunlaridan biridir. Bunga muvofiq, har qanday toza modda, olinish usulidan qat'iy nazar, o'zgaras sifat va miqdoriy tarkibga ega bo'ladi. Masalan, karbonat angidrid (SO) ko'p xil usullar bilan sintez qilinishi mumkin: 1) uglerod (P-oksidi bilan kisloroddan, 2) karbonatlarga kislotalar ta'siri ettirish orqali va boshq. Lekin barcha qollarda SO₂ ning sifat tarkibi (uglerod va kislorod) va miqdor tarkibi (uglerodning miqdori 27, 27%, kislorodning miqdori 72, 73%) o'zgaras holda sakdanib qoladi. Ayniqsa, bu qonunni tushuntirishga atom-molekulyar ta'limot katta yordam beradi. Bu ta'limotga ko'ra, atomlarning massasi o'zgaras bo'lganligi sababli modda massa tarkibi ham, umuman, o'zgaras bo'ladi. 2. Tabiiy fanlarda keng qo'llanilgan va katta muvaffaqiyat qozongan modda tarkibining doimiyligi qonuni tilshunoslik faniga ham o'zining ma'lum ta'sirini ko'rsatdi. Bu nazariyaning eng yirik vaqili sanaluvchi Lui Yelmslev til va nutq birliklarini bir-biriga solishtirar ekan, barqaror (konstant) va o'zgaruvchan birliklarga ajratadi. Bevosita kuzatishda sezgi organlarimiz yordamida fahm etiladigan birliklar o'zgaruvchan birliklar, ularning zamirida yashiringan va har birida takrorlanish xususiyatiga ega bo'lgan mohiyat barqaror birliklar hisoblanadi. Masalan, 1, i, k kabi bevosita eshitgan tovushlar bir fonemaning - lablashmagan, tor unli fonemaning bevosita ko'rinishlaridir. Ular nechta ko'rinishda talaffuz etilmasin, hammasida bitta mohiyat takrorlandi. Yuqori bevosita kuzatishda sezgi organlarimiz bilan fahm qilingan bir nechta tovushning hammasida torlik, lablanmaganlik belgisi ma'lum darajada saqlanadi. Aks holda boshqa fonemaning varianti bo'ladi. Ko'rinadiki, tilshunoslikda invariant - variant tushunchalarining paydo bo'lishida algebradan tashkdri kimyo fanining ham roli bor.